ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫНЫҢ ТӘРИЙПЛИК ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АШЫҚЛЫҚ ТЕМАСЫНЫҢ ЖЫРЛАНЫЎЫ

Б.А.Давлетов – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: халқ шоирлари, шеърият, аёллар, қасидалар, гўзаллик, бадиийлик, вариант, ўхшатиш, портрет, лирик қаҳрамон.
Ключевые слова: народные поэты, поэзия, женщины, ода, прекрасная, художественность, вариант, сравнение, портрет, лирический герой.
Key words: folk poets, poetry, women, oda, beauty, artistry, variant, comparison, portrait, lyrical hero.

Тәрийплик шығармалар халық шайырларының дөретиўшилигинде белгили орынды ийелейди. Профессор Ә.Пахратдинов,: «Тәрийплик шығарма деген бул бир адамның руўхый дүньясын тәрийплейтуғын шығарма. Буның ҳасыллығы да сонда» деген анықламаны береди [1:125].

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында жасап, дөретиўшилик еткен қарақалпақ шайырларының поэзиялық шығармаларының тематикасында тәрийплик шығармалардың көплеп дөрелиўи, бул дәўир әдебияты ушын айрықша қубылыс болды. Усы дәўир ўәкиллеринен Аннақул, Қулмурат, Бекжан, Қоразбек, Қазы Мәўлик, Жаңабай, Омар ҳәм т.б. көркем сөз ийелериниң дөретпелериндеги тәрийплик шығармалардың тематикалық жақтан түрлениўи ҳәр қыйлы екенлиги көзге тасланады. Мәселен, Аннақул, Бекжан шайырлардың поэзиясында көбирек туўылған жер тәрийпи, Ўатанға деген сүйиўшилик сезимлери жырланса, Қоразбек, Қазы Мәўлик, Омар шайырлардың шығармаларында қызлар тәрийпи, ҳаял-қызлардың сулыўлығы, әдеп-икрамлылығы, адамгершилик пазыйлетлери сыпатланады. Бул жағынан Омар менен Қазы Мәўликтиң поэзиясында ҳаял-қызлардың гөззаллығы, жүрис-турысы, сыртқы ҳәм ишки сулыўлығы синтезленип сүўретлениўи байқалады.

Деген менен ҳәр бир шайырдың жеке дөретиўшилигин үйренгенимизде, ҳәр кайсысының өзине тән индивидуал өзгешелик сыпатларға ийе екенлигиниң де гүўасы боламыз. Мәселен, Қулмурат шайыр өз шығармаларында туўылған жер, ата Ўатанымызды жырлаў менен бир қатарда қарақалпақ халқының миллий колоритин ашып беретуғын, дәстүр, үрп-әдетлерди де сәўлелендирген бир қатар шығармаларын атап өтиў орынлы. Мысалы, «Шәҳәрбай», «Жүз басы», «Бегдиң көк аты» атамасындағы қосықларында тойлардағы шабандозлардың бәйгиге ат қосыўы, байрақта атының озып келиўин, атлардың бәйги жарысындағы ҳалатларын, көркем сөз бенен образлы түрде жанландырып, сүўретлеп береди. Ал, Омар ҳәм Қазы Мәўлик шайырлардың қосықларында қарақалпақ қызларының миллий портрети сөз бенен сызылған деп тәрийплесек арзыйды.

Омар шайырдың «Перийзат», «Қызлар», «Сәлийма», «Гүлбазар». «Гүлайым», «Бирге жүрсем қызлар билен» сықлы бир қатар шығармаларында қызлардың сыртқы пишими менен ишки гөззаллығы, ийбелилиги, улыўма инсаныйлық пазыйлетлери менен бирге лирикалық каҳарманның ғайбана ашықлығы сүўретленген. Мәселен, «Перийзат» қосығында Айымгүл деген мийман қызға шайырдың ашықлығы, пинҳамы сезим-туйғылары тәрийпленген. Сүйген жүрек қыздың ай жамалын, сулыўлығын, қәдди-қәўметин көркем сөзлер арқалы сыпатлап берген. Мысалы:

Жамалың айландым, сулыў перийзат,
Дүньяда мен болар саған карыйдар,
Кеўлин болса қозғарман ықтыят,
Қәдди жамалыңа ықтыяр қылсақ . [2:129]

Қосықта ҳәр көргенде ақыл-хуўшын алған сулыў ярдың жамалына ашық болған қарыйдар жигиттиң қыз жолында қурбанлық болыўға да таяр екенлиги, бир аўыз сөзине мийри қанып, дийдарына интизарлықтан өлер ҳалға келгенлиги образлы түрде сәўлеленген. Мысалы:

Қуп тыңлап, қулақ сал айтылған сөзге,
Жүзге-жүз түскенде, көзимиз көзге,
Бул күнлери көздиң жасы теңиздей,
Ашықпан бул күнде жолыңа сениң. [2:130]

«Қызлар» қосығында қыздың туўылғанынан баслап, он жети жасқа шекемги кәмалға келиў дәўириниң өзгешеликлерин сөз етиў менен бирге, он жети жастағы қыздың суўдай мәўиж урып, қулпырып, зулпын таллап, зулымын өрип, жүзлери барқ урып, гүл-гүл жайнап, қызғыш дөнип, жүз мың қубылған гөззалдың сыртқы сулыўлығы менен минез-қулқының да зыяда екенлигин көркем сөзлер менен тәрийплейди. Лирикалық қаҳарман бундай сулыўдың, ҳәттеки, жанында жеңгеси сыяқлы зулпын өрип, бир жолдас болыўды әрман етиўи, соның менен бирге, ҳәр бир инсан қатар-қурбы, теңлеслери ҳәм дос-яранлары менен жүриў кереклиги де атап өтиледи. Сондай-ақ, усы гөззалды көргенде ғошшақ жигитлердиң көзиниң отын алып, естен тандырғанлығы, көрискенде бир аўыз сөзине интизар еткен биймағрур қызларға өмири зая жулдыз киби дүньяның жигитлериниң жалынып, жаны пидә болып жүргенлиги тәрийпленеди. Мысалы:

Сөйлесем тарқайды кеўлимниң шери,
Бул дүньяда қыздур қызықтың бәри,
Ҳүр кызындай сулыў, келбетли пери,
Ҳәр ким сүйгени ойласақ қызлар [4:68].

Мысалда дүньяның қызығы қызлар менен мазмуны екенлиги, ҳәр сүйген жүрекке өзиниң ярының теңсиз, пери яңлы сулыў көринетуғынлығы, ашығын көрген ярдың қайғы-ҳәсиретин умытып, дәртине күш-қуўат инам ететуғынлығы тәсирли етип сүўретленген.

«Сәлийма» қосығында Сәлийма деген қыздың сыртқы сулыўлығы менен ишки, жан дүньясының гөззаллығы, сақыйлығы, улыўма жақсы әдетлери мақталған. Мысалы:

Сәлийма сақыйсаң өзиң,
Айдан зыят болды жүзиң,
Жанымды алар еки көзиң,
Қурбаның болай, Сәлийма [2:131].

Омар шайырдың «Гүлбазар», «Гүлайым» атлы еки қосығының да халық арасында еки варианты бар. «Гүлбазар» қосығының еки вариантында да Гүлбазардың сулыў келбети, дүньяға даңқы таралған гөззал көрки жырланған. Соның менен бирге, Гүлбазардың жипектей жағымлы минези, шийрин сөзлилиги, ақыллылығы да ҳәм де шайырдың өзиниң де ашықлығы, тәрийпи жәҳәнге дәстан болған қызға *«Саған ашықлар көп меннен ҳәм басқа»,* - деп, басқалардан қызғаныўы сыяқлы сезимлер-туйғылары сәўлеленген. Мысалы:

Адамға унайды сениң минезиң,
Айтпасам болмайды суңқар Гүлбазар…
Сениң даңқың бираз жерге жетипти,
Тәрийплериң ҳәр тәрептен өтипти… [2:132]

Усындай еки вариантлы қосықларынан бири болған «Гүлайым» қосығының бир вариантында Гүлайымның көркем, сулыў ҳүсни, жамалы көркем сөз бенен тәрипйленген. Ал, екинши вариантында, ай жүзли Гүлайымға Айтанның Айтымбет атлы баласының қарыйдар болып, айттырғаны сөз етилип, лирикалық

қаҳарманның өзи де сол қызға ашық екенлигин айтып, қыздың Айтымбетке турмысқа шығып кетпеслигин мәсләҳәт етеди:

Қолымнан кетерсең, сүйиклим гөззал,
Мен сорлыман ҳал сорасыў биймәлел,
Айтымбетке кеткеннен өлгениң абзал,
Жанымның жананы, жаным Гүлайым [2:135].

Қазы Мәўлик шайыр да XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебиятында лирик шайыр сыпатында танылған. Оның «Ядыма тусти», «Перийзат», «Ақылым ҳайрандур», «Қушайды», «Ҳеш сөзим йоқдур», «Қызлар қосығы», «Мегзеттим» т.б. қосықларын тәрийплик шығармалар қатарына киритиўге болады. Усылардың ишинде, «Перийзат» атлы қосығы Омар шайырдың «Перийзат» қосығы менен мазмуны жағынан үнлес келеди. Қосықта он сегиз жасар Шымбай гөззалының бәршеден ағла, сулыў көрки тәрийпленип, күлимлеп сөз айтып, қасын қаққанда ақыл-хуўшын алып, бийхуш етиўи, бир аўыз сөзине қайтарған жуўабынан миннетдар болыўы сүўретленген. Мысалы:

Қайсы күни көрдим айдек йүзлериң,
Шул күни тотыя қылдым излериң,
Қылық етип қашың билен көзлериң,
Ханжар билән бағрым тилдиң, перийзат [2:185].

Қосықта шайыр тәрепинен қыздың сулыўлығы менен бирге, адамды ҳайран қалдырарлық әдеп-икрамлылығы, кеўлиндегини айтпай түсине алатуғын пазыйлетли гөззалды, несип қылса бир күни яр ететуғынлығын аңсаў сезимлери сөз етилген.

«Мегзеттим» қосығында да гөззалдың қәдди бойларын Зулейха менен Шахсәнемге уқсатып, бойына питкен сулыўлығын көркем теңеўлер арқалы эмоциональ тәризде, тәсирли етип сүўретлеген. Мысалы:

Тырнадек йүришли, тоты турышлы,
Қаршыға қуш яңлы, бойны бурышлы,
Бүлбилдек хош ҳаўаз билән күлиши,
Лағлы-ләбин зарафшана мегзеттим [5:56]

Мысалдағы қосық қатарларында фольклорлық дәстүрий сүўретлеўлер арқалы қыздың гөззал келбетин сөз бенен сызып көрсеткен. Сондай-ақ, ғумша яңлы, ашылған гүз жүзли дилбардың жилўа менен сөйлегендеги дилўарлығы мисли бүлбил екенлиги тәрийпленген.

Жуўмақлап айтқанда, халық шайырларының поэзиялық шығармаларының тематикасы оғада бай. Әсиресе, тәрийплик шығармаларының идеялық - мазмунын ашып бериўдеги қолланған көркем сүўретлеўлер, қосықлардың тематикасының еле де рәңбәрең түрлениўине белгили дәрежеде тәсир жасайды. Халық шайырлары дөреткен ҳәр бир шығарма, соның ишинде, тәрийплик шығармалар, оларда жырланған идеялар поэзия ықласбентлерине өзгеше тәсир жасап, айрықша эстетикалық заўық бағышлайды.

Әдебиятлар

1. Пахратдинов Ә. XIX әсир әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. –Нөкис: «Билим», 1996.
2 Пахратдинов Ә., Өтемуратова Ҳ. XIX әсир әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы (Хрестоматия). –Нөкис: «Билим», 1995.
3. Пирназаров А. Омар шайырдың өмири ҳәм творчествосы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
4. Омар шайыр. Айырша. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
5. Халық шайырлары. Қосықлар. (Баспаға таярлаған: Ә.Пахратдинов). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ шоирлари ижодидаги қасидалар талқин қилинган. Хусусан, шоирлар Умар ва Қози Мавликларнинг қасидаларида тараннум этилган ишқ мавзуси мисоллар орқали ўрганилган. Шеърларда қизларнинг ташқи ва ички гўзаллиги, гўзал хулқ-атвори, одоб-ахлоқи, ақл-заковати, хушмуомалалиги, ахлоқий фазилатлари очиб берилган, унга ошиқ бўлган лирик қаҳрамон туйғулари тимсоли талқин қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье интерпретируются оды народных поэтов. В частности, на примерах исследуется тема любви, воспетая в одах поэтов Умара и Кази Мавлика. В стихах раскрываются внешняя и внутренняя красота девушек, хорошие манеры, ум, вежливость, нравственные качества, символически осмысливаются чувства влюбленного в нее лирического героя.

SUMMARY. The article interprets the odes of folk poets. In particular, the theme of love, glorified in the odes of the poets Umar and Kazi Maulik, is explored through examples. The songs reveal the girl’s external and internal beauty, good manners, manners, intelligence, politeness, moral qualities, and symbolically comprehend the feelings of the lyrical hero who is in love with her.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА КӨРКЕМ-ҲҮЖЖЕТЛИ ОЧЕРКТИҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Т.Қ.Жәримбетова – *таяныш докторант*
Өзбекстан Республикасы илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: очерк, бадиий-ҳужжатли очерк, реал қаҳрамон, портрет, образ.
Ключевые слова: очерк, художественно-документальный очерк, реальный персонаж, портрет, образ.
Key words: essay, artistic-documentary essay, real character, portrait, image.

Қарақалпақ прозасында мемуарлардың, көркем-ҳүжжетли дөретпелердиң дәслепки көринислери очерклерде сәўлеленди. «Қарақалпақ прозасының туўылыўында очерк ҳәм гүрриң дәслепки басқыш болды» [1]. Очерклер анық фактлерге тийкарланып, өмирде бар болған инсанларға арналып жазылады. XX әсирдиң 30-жыллары қарақалпақ әдебиятында дөрелген дәслепки очерклердиң идеялық-тематикалық бағдары жаңа жәмийетлик өзгерислерди сөз етиў, тарийхый бурылысларға авторлардың өз көзқарасын билдириўи, өткен заман менен өзлери жасап турған дәўирди салыстырып қараўшылық ҳәм тарийхқа қызығыўшылық бағдарында болды.

Очерк – турмыста жасаған ҳәм ҳәзирде жасап атырған қаҳарманлар өмиринен алып жазылған ҳүжжетли гүрриңниң бир түри, деп атасақ та болады. Гүрриң турмыста болыўы мүмкин болған ҳәдийселерди жыйнақлап жазса, очеркте жазыўшы сол қаҳарманды өз көзи менен көрип, оның ис-ҳәрекети менен портретин анық сүўретлейди. Очерк өз характерине қарай қаҳарманның үлгили тәреплерин алғыслайтуғын жанр. Қарақалпақ очерклери 30-жылларда пайда бола баслады. Оның баслаўшылары А.Бегимов, Н.Дәўқараев, М.Дәрибаев, Д.Назбергенов ҳәм Р.Мәжитовлар болып есапланады. Кейинирек С.Салиев, А.Әлиев, И.Қурбанбаев, К.Назбергенов ҳәм А. Халмуратовлар бирнеше очерклер жазды [2:195].

«Очерк – бул турмыс поэзиясы, дәўир жылнамасы, үлкен ҳәм киши ислердиң жыршысы» дейди қазақ изертлеўшиси Төлеўбай Ыдырысов [3:152]. Илимпаз айтқанындай, очерк бир тәрептен дәўир шынлығын жаратады. Сол айтқандай, қарақалпақ әдебиятында очерклердиң жазылыў барысы нәтийжесинде көплеген әдебий жанрлардың жүзеге шығыўына жол ашты.

«Әдебияттың салмағы оның өз ўақтынан шынлығын, сол күнниң темасын қаншелли терең ҳәм жетерли көркемлилик пенен сүўретлеп бериўи, ўақыттың унамлы белгилерин сәўлелендириўши